

ยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9

Sangha Administration Strategies in the Eastern Maha Nikaya Region 9

พระอชยา ฉนทสุโก

Phraatchaya Chantasuph

คณะครุศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม

Faculty of Education, Rajabhat Maha Sarakham University, Thailand

E-mail; phraatchaya@hotmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4474-8953>

Received 06/01/2023

Revised 10/01/2023

Accepted 11/01/2023

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนานับเป็นมรดกล้ำค่าคู่บ้านคู่เมืองไทย เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ทำให้เกิดเอกภาพและความมั่นคงในชาติ การบริหารของคณะสงฆ์ในประเทศไทยในยุคปัจจุบันมีโครงสร้างการบริหารองค์กรคณะสงฆ์แบ่งออกเป็น (1) ผู้บัญชาการซึ่งมีสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เป็นประมุขสงฆ์และเป็นผู้บัญชาการสูงสุด และ (2) องค์การปกครองส่วนกลางซึ่งมหาเถรสมาคมซึ่งเป็นองค์กรสูงสุดทางการบริหาร การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาสภาพปัจจุบัน และสภาพที่พึงประสงค์ในการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 และ 2) เพื่อศึกษาแนวทางยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 วิธีดำเนินการวิจัยแบ่งออกเป็น 2 ระยะ ระยะที่ 1 ประชากรได้แก่ เจ้าคณะอำเภอ สังกัดพุทธนิคม หนะวันออก ภาค 9 จำนวน 77 รูป และเจ้าคณะตำบลจำนวน 406 รูป เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสอบถามสภาพปัจจุบันและสภาพที่พึงประสงค์ของการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ระยะที่ 2 ดำเนินการวิจัย 3 ขั้นตอน คือการประชุมเชิงปฏิบัติการ การประชุมสัมมนาผู้เชี่ยวชาญ และการประชุมพิจารณา สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ ค่าเฉลี่ย และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน ผลการวิจัยพบว่า ระยะที่ 1 ระดับสภาพปัจจุบันในการบริหารคณะสงฆ์ ในภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุด และระดับสภาพที่พึงประสงค์ในการบริหารคณะสงฆ์ในภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุดผลการประเมินเรียงจากลำดับมากไปหาน้อยของสภาพปัจจุบันตามลำดับ คือ ด้านการศาสนศึกษา ด้านการปกครอง ด้านการศึกษาสงเคราะห์ด้านการเผยแผ่ด้านการสาธารณูปการและด้านการสาธารณสงเคราะห์ ตามลำดับ และผลการประเมินของสภาพที่พึงประสงค์ เรียงจากลำดับมากไปหาน้อย คือ ด้านการศึกษาสงเคราะห์ด้านการปกครองด้านการศาสนศึกษาด้านการสาธารณูปการด้านการเผยแผ่และด้านการสาธารณสงเคราะห์ ระยะที่ 2 ข้อเสนอยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ได้แก่ 1) การพัฒนาองค์ความรู้ 2) การประชาสัมพันธ์เชิงรุก 3) ยกระดับการใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัย 4) การส่งเสริมด้านการศึกษาอย่างเป็นระบบ และ 5. พัฒนาระบบการมีส่วนร่วมกับชุมชน

คำสำคัญ: ยุทธศาสตร์; การบริหารคณะสงฆ์; มหานิกายภาคตะวันออก ภาค 9

Abstract

Buddhism is regarded as an invaluable heritage of Thailand as a spiritual anchor that brings unity and national security. The administration of the Sangha in Thailand in modern times is divided into the following Sangha administrative structures; (1) Commander, there is His Holiness the Supreme Patriarch is the head of the Sangha and the supreme commander, and (2) Central Administrative Organization, with the Sangha Council, which is the highest administrative organization. Thus, this research has 2 folds of objectives; (1) to study the current state of desirable conditions in the Eastern Maha Nikaya Region 9. (2) to study the guidelines of the administration strategies in The Eastern Maha Nikaya Region 9. Research methods for the target groups, 2 phases: (1) Phase 1: 77 district primates under Buddhakurumonthon 9 and 406 sub-district primates. The research tools were questionnaires on the current and desirable conditions of the Sangha administration. Under the Eastern Maha Nikaya Region 9. And (2) Phase 2 Conducted research in 3 stages, which were workshops by the expert symposium and public hearings, the statistics used in data analysis were mean and standard deviation. The findings found that: (1) revealed that the current state desirable conditions in The Eastern Maha Nikaya Region 9 at the highest level, a current condition in order of importance were education, governance, education welfare, Propagate, Public Facilities, and Public Welfare, desirable conditions in order of importance were education welfare, governance, education, Public Facilities, Propagate, and Public Welfare. And (2) Administration Strategies for Ecclesiastical District in The Eastern Maha Nikaya were (A) Knowledge management, (B) Proactive public relations, (C) Technology upgrading, (D) Promotion education, and (E) Developing a participation system.

Keywords: Strategies; Sangha Administration; Maha Nikaya Region 9

บทนำ

พระพุทธศาสนา เป็นศาสนาของชาติไทยมาแต่โบราณ บรรดาศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี จริยธรรมและคุณธรรม อันหล่อหลอมรวมเป็นเอกลักษณ์ของไทย ล้วนมีรากฐานที่สำคัญมาจาก พระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนานับเป็นมรดกล้ำค่าคู่บ้านคู่เมืองไทย เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางจิตใจ ทำให้เกิด เอกภาพและความมั่นคงในชาติ สามารถดำรงความเป็นไทยอยู่ได้ด้วยดีตลอดมา (พีรัชชัย วีระสุนทร, 2551) การบริหารของคณะสงฆ์ในประเทศไทยในยุคปัจจุบัน มีสังฆราชเป็นผู้ทรงอำนาจสูงสุด การบริหารของคณะ สงฆ์ยุคนี้ เป็นไปตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2535 และ พ.ศ. 2561 โครงสร้างการบริหารองค์กรคณะสงฆ์แบ่งเป็น (1) ผู้บัญชาการ ได้แก่ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ยก เป็นประมุขสงฆ์และเป็นผู้บัญชาการสูงสุด ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ผ่านมหาเถรสมาคม ตามอำนาจแห่งกฎหมายและพระธรรมวินัย (2) องค์การปกครองส่วนกลาง แบ่งออกเป็น มหาเถรสมาคม ซึ่งเป็นองค์กรสูงสุด เป็นองค์กรหลักประกอบด้วย สมเด็จพระสังฆราช ทรงดำรงตำแหน่งประธาน สมเด็จพระราชาคณะ เป็นกรรมการโดยตำแหน่ง ปัจจุบันมี 7 รูป และพระราชาคณะชั้นธรรมขึ้นไป ที่สมเด็จพระสังฆราชทรงแต่งตั้ง แต่ไม่เกิน 12 รูป เป็นกรรมการมหาเถรสมาคมในการดำเนินการ ประธานกรรมการเป็นผู้บังคับบัญชารับผิดชอบ โดยมีผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ เป็นเลขาธิการโดยตำแหน่ง (แต่ก่อนนั้นเป็นอธิบดีกรมการศาสนา) สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ทำหน้าที่สำนักเลขาธิการ และองค์กรย่อยเป็นหน่วยบริหารและจัดกิจกรรมแทน องค์กรย่อยในส่วนกลาง แบ่งเป็น (1) เขตปกครองคณะสงฆ์ ได้แก่ เขตปกครองคณะสงฆ์แต่ละนิกาย (คณะสงฆ์ไทย มี 2 นิกาย คือ มหานิกาย และพระธรรมยุต) ก.หน (มหานิกาย) เจ้าคณะใหญ่เป็นผู้บังคับบัญชา เรียกว่า เจ้าคณะใหญ่หน มี 4 คือ หนกลาง หนใต้ หนเหนือ และหนตะวันออก และ ข. คณะ (ธรรมยุต) เจ้าคณะใหญ่ธรรมยุต เป็นผู้บังคับบัญชา (2) คณะกรรมการฝ่ายต่างๆ ของมหาเถรสมาคม เช่น กรรมการฝ่ายปกครอง ศาสนศึกษา ศึกษา สงเคราะห์ เผยแพร่พระพุทธศาสนา สาธารณูปการ และสาธารณสงเคราะห์ (3) คณะกรรมการและคณะอนุกรรมการอื่นๆ อีกหลายคณะ (4) กองงาน ได้แก่ กองบาลีสนามหลวง กองธรรมสนามหลวง กองงานพระธรรมทูต องค์การปกครองคณะสงฆ์ส่วนภูมิภาค มี 4 ชั้น คือ เจ้าคณะภาค เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล และวัดเป็นองค์กรชั้นล่างสุด เป็นองค์กรหลัก เป็นนิติบุคคล เป็นหน่วยงานการบริหารคณะสงฆ์และพระศาสนา โดยมีเจ้าอาวาสเป็นผู้บังคับบัญชา มีรองเจ้าอาวาส หรือผู้ช่วยเจ้าอาวาสเป็นผู้ช่วยพระเถระที่ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะ รองเจ้าคณะ เจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาส และผู้ช่วยเจ้าอาวาส มีฐานะเป็นพระสงฆ์ฆาติการ โดยเฉพาะเจ้าอาวาสเป็นเจ้าพนักงานตามกฎหมาย (กรมการศาสนา, กระทรวงวัฒนธรรม, 2562)

กระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกในสภาวะการณ์ปัจจุบัน เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ทุกองค์กรต้องมีการปรับเปลี่ยนบทบาท ภารกิจ วิธีการบริหารจัดการแนวใหม่ที่มีประสิทธิภาพและมีตัวชี้วัดความสำเร็จของงานอย่างเป็นรูปธรรม มีการปรับเปลี่ยนกลไกการบริหารงานให้เป็นระบบที่เน้นความรู้ความสามารถอย่างแท้จริง ซึ่งในองค์กรหนึ่งๆ บุคคลสำคัญที่จะขับเคลื่อนการบริหารงานขององค์กรไปสู่เป้าหมาย คือ ผู้นำ เพราะถือเป็นผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการกำหนดนโยบายการบริหาร การจัดการรวมถึง การริเริ่ม การวางแผน การบริการ กำกับและการดำเนินการปรับปรุงแก้ไขปัญหาต่างๆ ให้สัมฤทธิ์ผลตามเป้าหมายขององค์กร องค์กรจะดำเนินการได้ดีมีประสิทธิภาพหรือไม่ ขึ้นอยู่กับคุณภาพของผู้นำ หากผู้นำขาดคุณลักษณะของการเป็นผู้นำที่ดี องค์กรนั้นก็ขาดเป้าหมายการพัฒนาขาดการสร้างองค์กรแห่งการเรียนรู้ (Creating a learning organization) ที่จะประยุกต์การบริหารงานให้เกิดความก้าวหน้าแก่องค์กรและขาดการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมองค์กรไปสู่ความคิดสร้างสรรค์แบบใหม่ในที่สุด (สุวัฒน์ รักขันโท, 2558)

จากการศึกษาการบริหารของคณะสงฆ์ พบว่ายังมีปัญหาอยู่หลายด้าน เช่น จากงานวิจัยของ พระธวัชชัย จารุธมโม, (2554) พบว่า คณะสงฆ์จังหวัดสระบุรี ยังขาดการพัฒนาในด้านต่างๆ หลายเรื่อง โดยเฉพาะเรื่อง การศึกษาการทำงานที่ไม่ชัดเจนและเด็ดขาด การติดต่อสื่อสารไม่ชัดเจน การทำงานแบบเฉื่อยชา มักทำงานแบบย่ำอยู่กับที่ ไม่มีการพัฒนาสิ่งใหม่ๆ การขัดแย้งกันระหว่างบ้านกับวัด การไม่เคารพซึ่งกันและกันของ

ผู้น้อยที่ต้องปฏิบัติต่อผู้ใหญ่ ปัญหาเรื่องของยาเสพติดและอบายมุขอื่นๆ เป็นต้น ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญของคณะสงฆ์ที่ต้องแก้ไขอย่างเร่งด่วน (พระธวัชชัย จารุณโม, 2554) และผู้นำองค์กรสงฆ์ควรมีวิสัยทัศน์และควรสร้างแรงบันดาลใจอันแสดงถึงภาวะผู้นำที่สอดคล้องกับหลักธรรมใน ทางพระพุทธศาสนา ที่สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ได้เพื่อให้การดำเนินงานกิจกรรมของคณะสงฆ์สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี อันจะส่งผลถึงความเจริญรุ่งเรืองแห่งพระพุทธศาสนาสืบไป รวมถึงควรมีการประชุมพระภิกษุและสามเณรในวัดเนื่องๆ เพื่อเพิ่มประสิทธิภาพการบริหารวัดและเพื่อความสามัคคีภายในวัดเจ้าอาวาสควรเปิดรับความรู้ใหม่ๆ เพื่อนำมาใช้ในการบริหารจัดการวัด ควรนำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ในการพัฒนาวัด และควรจัดกิจกรรมที่สร้างสรรค์ระหว่างวัดและชุมชน ซึ่งการบริหารของเจ้าคณะอำเภอ ส่วนใหญ่ผู้วิจัยเห็นว่ายังมีปัญหาสอดคล้องกับปัญหาในการบริหารดังกล่าว

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะเสนอยุทธศาสตร์พัฒนาการบริหารงาน ของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอ สังกัดพุทธมหานิกายหนตะวันออก เพื่อให้การบริหารงานของเจ้าคณะอำเภอซึ่งเป็นองค์กรพื้นฐานที่จะเป็นรากฐานให้การบริหารงานของคณะสงฆ์สู่การบริหารจัดการและการดำเนินงานที่มีประสิทธิภาพไปสู่การปฏิบัติอย่างจริงจังเพื่อความเข้มแข็งขององค์กรสงฆ์ทุกระดับ รวมถึงจะเป็นประโยชน์ต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ในการใช้เพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนาที่มีประสิทธิภาพต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพปัจจุบันและสภาพที่พึงประสงค์ในการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนตะวันออก ภาค 9
2. เพื่อศึกษาแนวทางยุทธศาสตร์การบริหารของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอ สังกัดมหานิกายหนตะวันออก ภาค 9

ขอบเขตของการวิจัย

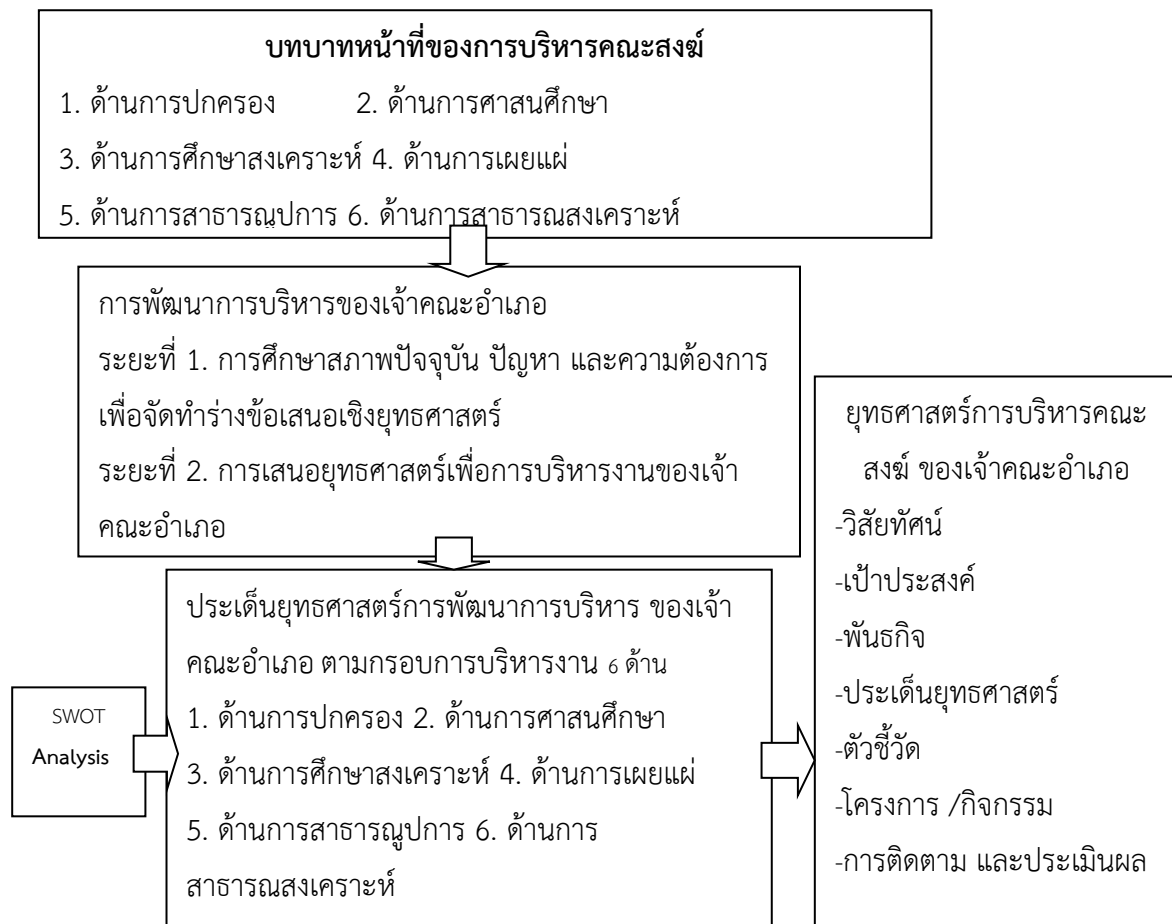
การวิเคราะห์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนตะวันออก ภาค 9 ผู้วิจัยได้กำหนดขอบเขตของการวิจัย ดังนี้

1. ประชากรที่ใช้ในการวิจัย คือ คณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนตะวันออกภาค 9 ได้แก่ เจ้าคณะอำเภอ สังกัดมหานิกายหนตะวันออก ภาค 9 จำนวน 77 รูป และเจ้าคณะตำบล สังกัดมหานิกายหนตะวันออก (ภาค 9) จำนวน 406 รูป
2. กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ เจ้าคณะอำเภอ สังกัดมหานิกาย หนตะวันออก ภาค 9 การกำหนดกลุ่มตัวอย่างโดยใช้ตารางเครชีและมอร์แกน (ไพศาล วรคำ, 2555) ได้กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 261 รูป แยกเป็น เจ้าคณะอำเภอ 64 รูป และเจ้าคณะตำบล 197 รูป จากการสุ่มแบบแบ่งชั้น (Stratified Random Sampling) (ไพศาล วรคำ, 2555) ตามจำนวนอำเภอ และตำบล ของแต่ละจังหวัด สังกัดหนตะวันออก ภาค 9 คือ จังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น และกาฬสินธุ์

3. ด้านระยะเวลา ดำเนินการวิจัยระหว่าง สิงหาคม - ธันวาคม 2564

กรอบแนวคิดการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นการพัฒนายุทธศาสตร์การบริหารของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอ ตามกรอบเนื้อหาของการวิจัย โดยใช้กระบวนการวิจัยแบบผสมผสาน (Mixed Methodology) สามารถนำมาสรุปองค์ประกอบรูปแบบการพัฒนาการบริหารจัดการของเจ้าคณะอำเภอ เป็นกรอบแนวคิดการวิจัยได้ดังนี้

แผนภาพที่ 1 กรอบแนวคิดการวิจัย

ระเบียบวิธีการวิจัย

ผู้วิจัยดำเนินการวิจัยโดยใช้การวิจัยแบบผสมวิธี โดยเป็นการวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพซึ่งได้ดำเนินการตามวัตถุประสงค์และขอบเขตดังนี้

**ระยะที่ 1 การศึกษาสภาพปัจจุบัน และสภาพที่พึงประสงค์ ในการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกาย
หนตะวันออก ภาค 9**

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ เจ้าคณะอำเภอ สังกัดพุทธมahanikaya หนตะวันออก จำนวน 77 รูป และเจ้าคณะตำบล จำนวน 406 รูป

กลุ่มตัวอย่าง ได้แก่ เจ้าคณะอำเภอ สังกัดพุทธมahanikaya หนตะวันออก (ภาค 9) การกำหนดกลุ่มตัวอย่างโดยใช้ตารางเครจซี่และมอร์แกน (ไพศาล วรคำ, 2555) ได้กลุ่มตัวอย่าง จำนวน 261 รูป โดยการทำการสุ่มแบบแบ่งชั้น (Stratified Random Sampling) (ไพศาล วรคำ, 2555) ตามจำนวนอำเภอ ตำบล ของแต่ละจังหวัด สังกัดหนตะวันออก (ภาค 9) คือ จังหวัดร้อยเอ็ด มหาสารคาม ขอนแก่น และกาฬสินธุ์

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ได้แก่ แบบสอบถามสภาพปัจจุบันและสภาพที่พึงประสงค์ของการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมahanikayaหนตะวันออก ภาค 9 เกี่ยวกับสภาพปัจจุบัน และสภาพที่พึงประสงค์ของการพัฒนาการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมahanikayaหนตะวันออก ภาค 9 ประกอบด้วย

ตอนที่ 1 ข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม เป็นแบบตรวจสอบรายการ (Check List) วิเคราะห์ข้อมูลในตอนที่ 1 โดยการแจกแจงความถี่ หาค่าร้อยละ และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ตอนที่ 2 แบบสอบถามสภาพปัจจุบัน และสภาพที่พึงประสงค์ในการ บริหารของคณะสงฆ์ ของเจ้าคณะอำเภอ สังกัดมahanikayaหนตะวันออก เป็นแบบสอบถามแบบมาตราประมาณค่า (Rating Scale) 5 ระดับ (ไพศาล วรคำ, 2555)

5 หมายถึง สภาพปัจจุบัน สภาพที่พึงประสงค์ การบริหารของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอรดับมากที่สุด

4 หมายถึง สภาพปัจจุบัน สภาพที่พึงประสงค์ การบริหารของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอ ระดับมาก

3 หมายถึง สภาพปัจจุบัน สภาพที่พึงประสงค์ การบริหารของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอ ระดับปานกลาง

2 หมายถึง สภาพปัจจุบัน สภาพที่พึงประสงค์ การบริหารของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอ ระดับน้อย

1 หมายถึง สภาพปัจจุบัน สภาพที่พึงประสงค์ การบริหารของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอ ระดับน้อยที่สุด

การเก็บรวบรวมข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล เก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ แล้ววิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น และการวิเคราะห์ความถี่ข้อคิดเห็นที่ได้จากการสัมภาษณ์

สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล ได้แก่ ค่าเฉลี่ย และค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน

ระยะที่ 2 แนวทางยุทธศาสตร์การบริหารของคณะสงฆ์ของเจ้าคณะอำเภอ สังกัดมahanikayaหนตะวันออก ภาค 9

ดำเนินการวิจัย 3 ขั้นตอน คือ การประชุมเชิงปฏิบัติการ การประชุมสัมมนาอิงผู้เชี่ยวชาญ และการประชาพิจารณ์

ขั้นตอนที่ 1 การประชุมเชิงปฏิบัติการ

กลุ่มเป้าหมายในการประชุมเชิงปฏิบัติการ คัดเลือกจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจากเจ้าคณะจังหวัดเจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล สังกัดมahanikayaหนตะวันออก จำนวน 30 ท่าน/รูป

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ ร่างข้อเสนอยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ที่ผ่านการประชาพิจารณ์

ขั้นตอนที่ 2 ประชุมสัมมนาอิงผู้เชี่ยวชาญ

กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ ผู้ทรงคุณวุฒิหรือผู้เชี่ยวชาญที่เกี่ยวข้องกับการบริหารคณะสงฆ์ จำนวน 9 ท่าน/รูป ผู้วิจัยได้กำหนดคุณสมบัติไว้ดังนี้

1) เจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ เจ้าคณะตำบล หรือพระเลขาณการ สังกัดพุทธมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ที่มีวุฒิปัญญาเอก จำนวน 4 รูป

2) ผู้บริหาร นักวิชาการศึกษา สำนักวัฒนธรรมจังหวัด ในเขตจังหวัดขอนแก่น กาฬสินธุ์ มหาสารคาม และร้อยเอ็ด จำนวน 2 ท่าน

3) อาจารย์มหาวิทยาลัยของรัฐและเอกชน จำนวน 3 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ คู่มือการจัดสัมมนาอิงผู้เชี่ยวชาญ เกี่ยวกับการพัฒนาการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9

ขั้นตอนที่ 3 การประชาพิจารณ์

กลุ่มเป้าหมายที่ทำการศึกษาในการประชาพิจารณ์ เพื่อสรุปและจัดทำร่างข้อเสนอยุทธศาสตร์ คัดเลือกจาก ผู้แทนจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในการจัดทำยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 จำนวน 15 ท่าน/รูปโดยการเลือกแบบเจาะจง ได้แก่ ผู้แทนจากเจ้าคณะจังหวัด 2 รูป ผู้แทนจากเจ้าคณะอำเภอ 8 รูป ผู้แทนจากเจ้าคณะตำบล 2 รูป ผู้แทนจากประชาชน 2 ท่าน และผู้แทนจากสำนักงานพระพุทธศาสนาประจำจังหวัด 1 ท่าน สังกัดมหานิกายหนะวันออก

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย คือ ข้อเสนอยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9

ผลการวิจัย

1. สัญลักษณ์ที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยใช้สัญลักษณ์ในตารางการวิเคราะห์ข้อมูล ดังนี้

$\bar{X}$ แทน คะแนนเฉลี่ย

S.D. แทน ความเบี่ยงเบนมาตรฐาน

2. ผลการศึกษาสภาพปัจจุบัน และสภาพที่พึงประสงค์

ผลการวิเคราะห์ระดับสภาพปัจจุบัน และระดับสภาพที่พึงประสงค์ในการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ปรากฏดังตารางที่ 1 ดังนี้

ตารางที่ 1 สภาพปัจจุบันและสภาพที่พึงประสงค์ในการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออกภาค 9

ด้านการบริหาร	ระดับสภาพปัจจุบัน			ระดับสภาพที่พึงประสงค์		
	$\bar{X}$	S.D.	ความหมาย	$\bar{X}$	S.D.	ความหมาย
ด้านการปกครอง	4.71	0.29	มากที่สุด	4.88	0.23	มากที่สุด
ด้านการศาสนศึกษา	4.75	0.29	มากที่สุด	4.88	0.23	มากที่สุด
ด้านการศึกษาสงเคราะห์	4.58	0.41	มากที่สุด	5.00	0.00	มากที่สุด
ด้านการเผยแผ่	4.50	0.88	มาก	4.58	0.41	มากที่สุด
ด้านการสาธารณูปการ	4.48	0.41	มาก	4.68	0.33	มากที่สุด
ด้านการสาธารณสงเคราะห์	4.43	0.39	มาก	4.58	0.27	มากที่สุด
รวม/เฉลี่ย	4.57	0.44	มากที่สุด	4.77	0.25	มากที่สุด

จากตารางที่ 1 สรุปได้ว่า ระดับสภาพปัจจุบันในการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ในภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุด (ค่าเฉลี่ย 4.57) และระดับสภาพที่พึงประสงค์ในการบริหารของคณะสงฆ์ ในภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุด (ค่าเฉลี่ย 4.77)

รายการประเมินเรียงจากลำดับมากไปหาน้อย ของสภาพปัจจุบัน ระดับมากที่สุด ลำดับสูงที่สุด คือ ด้านการศาสนศึกษา (ค่าเฉลี่ย 4.75) รองลงมาได้แก่ ด้านการปกครอง (ค่าเฉลี่ย 4.71) ด้านการศึกษาสงเคราะห์ (ค่าเฉลี่ย 4.58) ระดับมาก ด้านการเผยแผ่ (ค่าเฉลี่ย 4.50) ด้านการสาธารณูปการ (ค่าเฉลี่ย 4.48) และด้านการสาธารณสงเคราะห์ (ค่าเฉลี่ย 4.43) ตามลำดับ และรายการประเมินของสภาพที่พึงประสงค์ ระดับมากที่สุดทุกด้าน เรียงจากลำดับมากไปหาน้อย คือ ด้านการศึกษาสงเคราะห์ (ค่าเฉลี่ย 5.00) รองลงมาได้แก่ ด้านการปกครอง และ ด้านการ ศาสนศึกษา (ค่าเฉลี่ยเท่ากัน คือ 4.88) ด้านการสาธารณูปการ (ค่าเฉลี่ย 4.68) และด้านการเผยแผ่ และด้านการสาธารณสงเคราะห์ (ค่าเฉลี่ยเท่ากัน คือ 4.58) ตามลำดับ

3. แนวทางยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9

3.1 ผลการประชุมเชิงปฏิบัติการ

จากผลการวิจัยในระยะที่ 1 ผู้วิจัยได้นำเสนอในที่ประชุมปฏิบัติการ จากเจ้าคณะจังหวัด เจ้าคณะอำเภอ และเจ้าคณะตำบล ซึ่งคัดเลือกจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย จำนวน 30 รูป เพื่อเสนอความคิดเห็น สังเคราะห์เป็นวิสัยทัศน์รวม และข้อเสนอยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ผู้วิจัยนำมาสังเคราะห์ สรุป นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ สรุปผลได้ดังนี้

ร่างยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9

วิสัยทัศน์

“การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 มุ่งพัฒนาการบริหารงานทุกด้านอย่างมีอาชีพ ภายใต้หลักพระศาสนา ก้าวทันเทคโนโลยี มีส่วนร่วมกับชุมชน”

3.2 ผลการประชุมสัมมนาอิงผู้เชี่ยวชาญ

จากการนำเสนอยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 นำเสนอการสัมมนาอิงผู้เชี่ยวชาญเพื่อยืนยันยุทธศาสตร์การบริหารของคณะสงฆ์ ของเจ้าคณะอำเภอ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ผลการสัมมนาอิงผู้เชี่ยวชาญมีข้อเสนอแนะดังตารางที่ 2 ดังนี้

ตารางที่ 2 ข้อเสนอแนะจากการสัมมนาอิงผู้เชี่ยวชาญ

ร่างยุทธศาสตร์	ผลการพิจารณาของผู้ทรงคุณวุฒิ
วิสัยทัศน์ “การบริหารของคณะสงฆ์ ของเจ้าคณะอำเภอ สังกัดมหานิกายหนะวันออก มุ่งพัฒนาการบริหารงานทุกด้านอย่างมืออาชีพ ภายใต้หลักพระศาสนา ก้าวทันเทคโนโลยี มีส่วนร่วมกับชุมชน”	เห็นด้วย
พันธกิจ 1. พัฒนาคณะความรู้ 2. พัฒนาเครือข่าย นวัตกรรม 3. พัฒนาการใช้อินเทอร์เน็ต โปรแกรมสมัยใหม่ 4. ส่งเสริมโอกาสทางการศึกษา 5. เป็นผู้นำชุมชน ชุมชนมีส่วนร่วม	ให้ปรับการใช้ภาษาให้สอดคล้องกับองค์ประกอบและตัวบ่งชี้
โครงการกิจกรรม -จัดอบรม -จัดกิจกรรมประชาสัมพันธ์เชิงรุก -จัดอบรมด้านนวัตกรรม เทคโนโลยีทันสมัย -จัดตั้งกองทุนเพื่อการศึกษา -จัดทำโครงการพัฒนาศาสนวัตถุ	ปรับให้มีหลายโครงการ หลายกิจกรรม ให้สามารถตอบพันธกิจ เป้าประสงค์เป็นรูปธรรม
ตัวบ่งชี้	ปรับให้สอดคล้องกับโครงการ/กิจกรรม ที่ปรับใหม่
การติดตามและประเมินผล	เห็นด้วย

3.3 ผลการประชาพิจารณ์

ผู้ร่วมประชาพิจารณ์ ซึ่งประกอบด้วย ผู้แทนจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในการจัดทำยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 จำนวน 15 ท่าน/รูป ได้ให้การยอมรับและเสนอ

ข้อคิดเห็นในเชิงบวกต่อยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 โดยให้ข้อเสนอแนะเป็นการพิเศษ เพิ่มเติม เห็นควรนำเสนอยุทธศาสตร์ดังกล่าวสู่การปฏิบัติอย่างจริงจัง

อภิปรายผล

จากผลการวิจัย สภาพปัจจุบัน และสภาพที่พึงประสงค์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 มีประเด็นที่น่าสนใจ ผู้วิจัยได้นำมาอภิปรายผล ดังนี้

1. ผลการศึกษาสภาพปัจจุบัน และสภาพที่พึงประสงค์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกาย หนะวันออก ภาค 9 ที่พบว่า ระดับสภาพปัจจุบันในการบริหารของคณะสงฆ์ ของเจ้าคณะอำเภอในภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุด (ค่าเฉลี่ย 4.57) และระดับสภาพที่พึงประสงค์ในการบริหารของคณะสงฆ์ ของเจ้าคณะอำเภอในภาพรวมอยู่ในระดับมากที่สุด (ค่าเฉลี่ย 4.77) และสภาพที่พึงประสงค์มีค่าเฉลี่ยสูงกว่าสภาพปัจจุบันทุกด้าน ทุกประเด็น ทั้งนี้เป็นเพราะกลุ่มตัวอย่างมีความคาดหวังในการพัฒนาในการบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ให้เป็นไปในทางที่พัฒนาขึ้น ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระอนุชา ธมมวโร (วงศ์ประพันธ์) (2556) ที่ได้ทำการวิจัยเรื่อง ประสิทธิภาพการบริหารกิจการของคณะสงฆ์ของวัดในอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น ที่พบว่า ประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ของวัดในอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่นอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาในแต่ละด้านพระภิกษุมีความคิดเห็นต่อประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์อยู่ในระดับมากที่สุด จากผลการศึกษาสภาพปัจจุบันการบริหารคณะสงฆ์โดยรวมจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ส่วนใหญ่สภาพปัจจุบันอยู่ในระดับมาก ((พระมหานกต นวคุณ (ถ่อนสันเทียะ) (2560), ประกิต บุญมี และคณะ (2559), พระครูปลัด กิตติวัฒน์ (คชา ปญฺญโร) (2554) แต่ก็มีมีความคาดหวังหรือสภาพที่พึงประสงค์อยู่ในระดับมากที่สุดเช่นกัน ทั้งนี้ผู้วิจัยเห็นว่า มีการศึกษาวิจัยการบริหารของคณะสงฆ์มากขึ้น ทำให้สภาพปัจจุบันภาพรวมการบริหารคณะสงฆ์เกิดการพัฒนาในทางที่ดีขึ้น ทำให้เกิดโครงการ กิจกรรมและการตระหนักในการบริหารงานมากขึ้น

จากผลการวิจัยที่พบว่า สภาพที่พึงประสงค์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ระดับมากที่สุด คือ ด้านการศึกษาสงเคราะห์ (ค่าเฉลี่ย 5.00) ด้านการศาสนศึกษา (ค่าเฉลี่ย 4.88) แสดงถึง ภิกษุ สามเณร รวมทั้งการบริหารของคณะสงฆ์ ให้ความสำคัญด้านการศึกษาเล่าเรียน ทั้งด้านแผนกธรรมบาลี แผนกสามัญศึกษา รวมทั้งการศึกษาต่อถึงระดับอุดมศึกษา และเมื่อพิจารณาเป็นรายประเด็นพบว่า มีความคาดหวังต่อการมีสถานศึกษาที่เอื้อต่อการศึกษาแผนกสามัญ (ม.1 – ม.6) สูงที่สุด (ค่าเฉลี่ย 4.90) รวมทั้งในด้านการศึกษาสงเคราะห์ กลุ่มตัวอย่างให้ความสำคัญและมีความคาดหวังเกี่ยวกับการให้ทุนการศึกษาเหมาะสม (ค่าเฉลี่ย 5.00) และควรมีการสนับสนุนทุกด้าน เช่น ด้านอุปกรณ์การศึกษา (ค่าเฉลี่ย 5.00) รวมทั้งมีคณะกรรมการ คณะทำงานดูแลด้านการศึกษาสงเคราะห์ (ค่าเฉลี่ย 4.99) และ มีการกำหนดนโยบาย แผนงานด้านเรียนดียากจน การสงเคราะห์กลุ่มพระสงฆ์ สามเณรที่ด้อยโอกาส (ค่าเฉลี่ย 4.98) ซึ่งสอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูรัตนญาณวิมล (มนตรี รตนญาโณ) (2556) ที่ได้ศึกษาการบริหารกิจการคณะสงฆ์ใน

เขตอำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์ ที่พบว่า ด้านศาสนศึกษาสงเคราะห์ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการของประชาชน ทั้งคณะสงฆ์ยังขาดทักษะในการบริหารจัดการและได้เสนอแนะแนวทางแก้ไขให้มีการสนับสนุนจากทางภาครัฐโดยสิ้นเชิง และเสนอแนะให้จัดตั้งมูลนิธิเพื่อการศึกษาสงเคราะห์ สร้างแรงจูงใจให้เกิดการศึกษาที่ดีให้มีการศึกษาที่เป็นระบบต่อเนื่องตั้งแต่เยาว์วัย

2. จากผลการวิจัยที่ได้ข้อเสนอยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ได้แก่ ยุทธศาสตร์ที่ 1 การพัฒนาองค์ความรู้ ยุทธศาสตร์ที่ 2 การประชาสัมพันธ์เชิงรุก ยุทธศาสตร์ที่ 3 ยกระดับการใช้เทคโนโลยีที่ทันสมัย ยุทธศาสตร์ที่ 4 การส่งเสริมด้านการศึกษาอย่างเป็นระบบ ยุทธศาสตร์ที่ 5 พัฒนาระบบการมีส่วนร่วมกับชุมชน สอดคล้องกับงานวิจัยของ พระครูสังฆรักษ์เกียรติศักดิ์ กิตติปัญญโญ (2560) ที่ได้ทำการวิจัยเรื่อง กลยุทธ์การบริหารองค์กรสงฆ์ที่เข้มแข็งในยุคโลกาภิวัตน์ ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์สภาพทั่วไปในการบริหารองค์กรสงฆ์ในปัจจุบัน ศึกษากลยุทธ์การบริหารองค์กรสงฆ์ที่เข้มแข็งในยุคโลกาภิวัตน์ และนำเสนอกลยุทธ์การบริหารองค์กรสงฆ์ที่เข้มแข็งในยุคโลกาภิวัตน์ ที่ได้เสนอกลยุทธ์การบริหารองค์กรสงฆ์ที่เข้มแข็งในยุคโลกาภิวัตน์ การพัฒนาระบบเทคโนโลยีที่ทันสมัย กลยุทธ์การพัฒนาระบบเทคโนโลยีที่ทันสมัย และกลยุทธ์การมีส่วนร่วมของประชาชน

3. ผลจากการประชาสัมพันธ์พบว่า ผู้แทนจากผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในการจัดทำยุทธศาสตร์ การบริหาร คณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ได้ให้การยอมรับและเสนอข้อคิดเห็นในเชิงบวกต่อยุทธศาสตร์การบริหารของคณะสงฆ์ ของเจ้าคณะอำเภอ สังกัดมหานิกายหนะวันออก และได้ให้ข้อเสนอแนะเป็นการพิเศษ เพิ่มเติมว่า เห็นควรนำเสนอยุทธศาสตร์ดังกล่าวสู่การปฏิบัติอย่างจริงจัง สอดคล้องกับผลของการวิจัยตามกระบวนการวิจัยที่ได้ดำเนินการมาจากการสัมภาษณ์ผู้ทรงคุณวุฒิ การศึกษาสภาพที่พึงประสงค์ การประชุมเชิงปฏิบัติการ และการสัมภาษณ์ผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งเป็นการเห็นด้วยในเป้าประสงค์ พันธกิจ โครงการ/กิจกรรม ตัวชี้วัด และการติดตามและประเมินผล ทั้งนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นผลจากผู้ให้ข้อมูล รู้จริงถึงสภาพปัจจุบันและปัญหา และมีวิสัยทัศน์ในการพัฒนาระบบ โครงสร้างอย่างแท้จริง ซึ่งจะเป็นนิมิตหมายอันดีที่จะพัฒนาองค์กรสงฆ์ให้เจริญก้าวหน้า ก้าวทันการเปลี่ยนแปลง

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะในการนำผลการวิจัยไปใช้

1.1 จากผลการวิจัยครั้งนี้ เป็นการเสนอยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ ซึ่งสามารถเทียบเคียงการบริหารของคณะสงฆ์ระดับบนและระดับล่างซึ่งอยู่ภายใต้บังคับประกอบเดียวกัน จึงควรนำผลการวิจัยครั้งนี้ไปใช้เทียบเคียงในการพัฒนาองค์กรสงฆ์ได้ในทุกระดับ ตามบริบทขององค์กรสงฆ์ได้

1.2 ควรนำผลการวิจัยนี้ เป็นการเสนอยุทธศาสตร์การบริหารคณะสงฆ์ สังกัดมหานิกายหนะวันออก ภาค 9 ควรนำผลการวิจัยไปใช้ในการกำหนดนโยบายในการส่งเสริมพัฒนาการบริหารคณะสงฆ์ของ

เจ้าคณะอำเภอ หรือเจ้าคณะจังหวัด หรือเจ้าคณะตำบล ในสังกัดคณะสงฆ์อื่นให้เกิดการพัฒนาที่มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นได้

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

2.1 ควรทำการวิจัยเกี่ยวกับการกำหนดโครงการ/กิจกรรม ให้เหมาะสมกับการบริหารงานของคณะสงฆ์ ใน 6 ด้าน คือ ด้านการปกครอง ด้านการศาสนศึกษา ด้านการศึกษาสงเคราะห์ ด้านการเผยแผ่ ด้านการสาธารณูปการ และด้านการสาธารณสงเคราะห์

2.2 ควรทำการวิจัยที่เกี่ยวกับการบริหารคณะสงฆ์ ในเชิงสำรวจ เปรียบเทียบในเชิงบริบทของพื้นที่

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา, กระทรวงวัฒนธรรม. (2562). *ประวัติความเป็นมา ของพระพุทธศาสนา และองค์การศาสนา ต่าง ๆ ในประเทศไทย*. Retrieved on November 1, 2019 from <http://sys.dra.go.th/>
- ประกิจ บุญมี และคณะ. (2559). *การบริหารกิจการคณะสงฆ์: ศึกษากรณีเขตการปกครองคณะสงฆ์ ตำบลท่าไม้ จังหวัดสมุทรสาคร*. คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชพฤกษ์.
- พระครูปลัดกิตติวัฒน์ (क्षा ปณฺธโร). (2554). *การบริหารจัดการวัดของพระสังฆาธิการในอำเภอบางเลน จังหวัดนครปฐม*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา): มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูรัตนญาณวิมล (มนตรี รตนญาโณ). (2556). *การบริหารกิจการคณะสงฆ์ในเขตอำเภอกระสัง จังหวัดบุรีรัมย์*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต(พระพุทธศาสนา) : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระครูสังฆรักษ์เกียรติศักดิ์ กิตติปัญญโญ. (2560). *กลยุทธ์การบริหารองค์กรสงฆ์ที่เข้มแข็งในยุคโลกาภิวัตน์*. วารสาร มจร สังคมศาสตร์ปริทรรศน์. 7 (1), 99-115.
- พระธวัชชัย จารุธมโม (ศรีสุข). (2554). *ประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ : กรณีศึกษาวัดใน อำเภอหนองแขง จังหวัดสระบุรี*. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (รัฐประศาสนศาสตร์): บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหานพดล นวคุณ (ถ่อนสันเทียะ). (2560). *รูปแบบการบริหารกิจการคณะสงฆ์สู่ความเป็นเลิศของพระสังฆาธิการระดับเจ้าอาวาส*. วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์. 13 (3), มิถุนายน 2560.
- พระอนุชา ธมมวโร (วงศ์ประพันธ์). (2556). *ประสิทธิภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ของวัดในอำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น*. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พีรัชชัย วีระสุนทร. (2551). *กฎหมายว่าด้วยการปกครองคณะสงฆ์ไทย*. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยอัสสัมชัญ.
- ไพศาล วรคำ. (2555). *การวิจัยทางการศึกษา*. พิมพ์ครั้งที่ 5. มหาสารคาม : ตักสิลาการพิมพ์.
- สุวัฒน์ รักขันโท. (2558). *รูปแบบภาวะผู้นำเชิงกลยุทธ์เพื่อการบริหารกิจการคณะสงฆ์*. ปริญญาคุฎิบัณฑิต สาขาวิชาภาวะผู้นำและนวัตกรรมทางการศึกษา: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.